І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Іван Нечуй-Левицький

МИКОЛА ДЖЕРЯ

I

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долин зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. От верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишники, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась preздорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як заллє Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш й не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були напоготові розростись гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почутив, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, лупнув очима і знов їх заплющив.

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сиплються йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він

роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впади на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймать… Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щоки і запекли.

Микола прокинувсь — і все диво хто його зна де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; вгледів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулась вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнав дівчину й не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеки дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов

серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона, очевидячки, була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і крутились на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читать, дякувати господові милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Б'ю поклони та молюся та хрещусь… А це недавно я вже казала своєму старому, чи не час би оженить сина. Я вже старіюсь, час би взять собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній; то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясним червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишника і попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вгледівши сина. — А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час оженить! — сказала мати. І молодиці знов почали вихвалювать Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола й почув, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жать! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив:

— А бодай тобі заціпило! Кричить мов скажений, наче нам позакладало вуха!

Осавулин голос дав знать, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувать, а згорнувши намітку, помогла синові складать білу празникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу. стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки ввесь часловець і псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятий раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню празникову одежу, мати знов почала мову про багатирку Варку.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може, й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха. Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобрієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню. затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягать струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорогу скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама

зажурилась.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки — все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім’я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дивився на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвать очей од неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зірки — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитать. Він вгледів дві зірки вкупі, і йому здалось, що одна зірка — то його доля, а друга зірка — то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, з поренчатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то біліли на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обізвавсь один парубок.

Микола догадавсь, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на

селі, і почав ждать. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, невважаючи на те, що другого дня треба було рано вставать, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним йменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косить панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгледіли на леваді кущ калини. На калині вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломили по маленькій гілці червоної калини з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вгледів, як вони ламали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придививсь, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його й опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані полівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата заразом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилось вгору; надворі стало душно. Микола з

Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовлять; він признавсь, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувать, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скряпчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері: але як почну думати та нагадувать, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, і била гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світиться на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Підросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку на рік. Господи! як я помордувалась з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливинь дитина! Трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступать од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігать! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми. «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» — було, думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова.

Стала я дівкою й найнялася за наймичку в одного багатого

чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівать, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивать. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву та й заснеш як мертва. Тільки почне на світ благословиться, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнать. Було вийду на подвір'я з дійницею — соловейки щебечуть, аж садки розлягаються, небо ледве починає червоніть. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припічка; в печі палає полум'я, а я висовую горщик з печі. Дою корову й сплю. Якби була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла й схаменулась, їй стало чудно, що вона розказує за себе хлопцеві, котрого побачила вперше; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти, дівчино, безталанна! — тихо промовив Микола. — Чи довго ж ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. «Ой, гарні ж, козаче, і твої карі очі, гарні й твої чорні брови! Вони випитають в мене всю щиру правду!» — подумала Нимидора та й знов почала розказувать.

— Три роки поспіль служила я в того багатого чоловіка, ще й на весіллі в його старшої дочки за дружку була.

— От, мабуть, надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали, то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену, з великими червоними квітками. «Господи! — подумала я. — Ото якби мені така скриня!» Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста з срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білить скатерті та рушники. Вмочаю я рушники, розстелюю на зеленій траві, а в мене з очей капають сльози. «Коли ж я собі, — думаю, — напряду на рушники, та ще й квітками повишиваю». Чужа мати, чуже щастя тільки жалю мені завдавало.

Нимидора заговорила про рушники, про весілля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. «Ой господи! Що це я верзу парубкові про своє весілля!» — подумала вона; але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили у неї усю щиру правду.

— Сиджу я під вербою, стережу рушники та крадькома од хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку; а на вербі сіла зозуля й почала кувать. «Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! — промовила я. — Нащо мені молоді літа та вік довгий, коли я проживу його в наймах». Зозуля пурхнула з верби, а з-за верби гукнула хазяйка й почала мене лаять, що я не гляджу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті

сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! — подумала Нимидора. — Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулешу. Сім’я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору.

— Коли б ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку, — обізвавсь Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно; я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навмання. Син зморщив губи, насупив брови й скрививсь.

— Чи вийдеш в суботу на вулицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Рада б вийти, та Кавуниха не пустить, — сказала Нимидора.

— Та ти не питай її; хоч вистав вікно, а на вулицю виходь.

— Може, й вийду… побачу… — сказала Нимидора. В суботу ввечері Нимидора помила миски й ложки, змила добре мителем з лугу голову, трохи прибралась і ждала поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна й зумисне трохи одхилила кватирку. Надворі вже зовсім потемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна й пообкладав стіни чорним сукном. В вікно блиснули зірки. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї й пішов на очерети та болота. В неї щоки палали вогнем, а серце кидалось швидко, а душа холола од страху. В одсунуту кватирку було чуть дівочі співи на вулиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий і третій, Нимидора тихесенько встала.

В неї руки трусились; вона ледве налапала коло сінешніх дверей засов, одсунула його й одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там? — закричала спросоння Кавуниха та й знов захропла

на всю хату.

Нимидора як стояла, так і скам'яніла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропла й засвистіла носом, ще трохи одхилила двері, ледве просунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на його й стиха крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить, — сказала Нимидора. І вони обоє пішли на вулицю, де виспівували дівчата. Тепер Нимидорі здалось, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, в синє небо і летить на волі, і сама не знає куди. їй так стало легко, гарно, наче вона вдруге на світ народилась, наче її рідна мати встала з домовини й принесла для неї з того світу нове щастя.

Довго співали дівчата й хлопці. Нимидора попрощалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертаться.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинить двері, — двері не одчинялись: Кавуниха прокинулась, вийшла надвір, догадалась, що Нимидора на вулиці, і засунула двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі й заплакала, потім подумала, встала й пішла на причілок. Там був приставлений на горище товстий дрючок, по котрому кури лазили на сідало. Нимидора, обпираючись об стіну руками, полізла на горище по дрючку. Дрючок зігнувся й трохи не переломивсь. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволока, вискочила на сволок і крадькома полізла на горище. Одна курка крикнула спросоння. Нимидора спустила ногу на драбину й налапала ногою купу колючок. Кавуниха обвішала всі щаблі колючками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злізать в сіни по дверях. Вона стала великими пальцями на вершок дверей, налапала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату, впала на лавку й заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов в сіни, глянув драбину, обквітчану колючками, й крикнув на всі сіни, аж Кавуниха і Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце заквітчала колючками драбину, неначе молоду до вінця! — гукнув він до жінки.

— Чого це ти розносився з чортами до служби? Перехрести лиш перше лоба. Хіба не чуєш, що до церкви дзвонять, — обізвалась з хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драла надвір умиватись.

— На те заквітчала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на вулицю! — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на вулицю! Аби діло робила! Хіба ж ти дівкою не бігала на вулицю?

— А не бігала.

— Авже! Не бігала. Як той чорт, плигала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найнялася, то нехай держиться хати, а то яка з неї буде робота вдень? Кунятиме над роботою цілий день.

— Чи вже ж ти оце вночі бігала з заступом за колючками?

— А хоч би й бігала, що тобі до того? Чого це ти все оступаєшся за неї, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпильок, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк, Кавуниха зціпила зуби та все скоса поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

— Не можна мені до тебе на вулицю виходить, — казала Нимидора Миколі в неділю ввечері.

— Буду слать до тебе старостів, коли так; одначе батько й мати хочуть цієї осені мене оженити.

Нимидора почервоніла й трохи не зомліла. Вона почала готувать рушники й одклада зайві гроші на скриню.

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі заразом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювать сина женитись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватать Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будемо брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериха, бідкаючись. — Може, вона якась приблуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

— Ой господи милосердний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою. — Так, сину, не можна свататься. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувать на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

— Коли ти хочеш її сватать, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадимось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталось так, як бажав син: перед покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустить Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не помогло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя, один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустить Нимидору. Вся сім’я в Джериній хаті наче ожила. Джериха готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка у Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питать в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси п’ять карбованців, то повінчаю сина, — сказав батюшка.

— Батюшко! І помилуйте, й пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти п’ять карбованців? Нехай буде три карбованці.

— Не можна, тепер і для нас час трудний. Все подорожчало, — сказав батюшка.

— Змилосердіться, батюшко! Їй-богу, не можу заплатить так багато. Нехай вже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорить. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої кімнати.

— І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Їй-богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич, — сказав він, — давай і гроші. Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки й почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері і старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля.

Старий Джеря й собі готувався до весілля. Він купив десять відер горілки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а дві відрі узяв наборг. Микола просив батька одіслать кілька відер до Нимидориного дядька; він добре знав, що у Нимидори нема грошей і що її дядько не покладе й шага на весілля.

В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки і співали весільних пісень. Просто з церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угледіла її Джериха, як побачила її рум'яне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багатирку Варку. Після обіду в Нимидориного дядька на застеленому столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом короваю лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі додолу, а кругом стола сиділи дружки й співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавах, на полу, навіть на припічку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою небіжку-матір: «Якби була жива моя мати, в мене коровай був би біліший, і рушники були б не такі прості, й одежа на мені була б не така дешева. Не так виряджала б мене з дому мати, як виряджає дядина».

Перед вечором прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселіше, але її думка все літала коло материної могили. Ввечері дружки почали розплітать Нимидорі косу й заспівали сирітських пісень: як дочка ніби розмовляє з небіжкою-матір'ю, просить матір встати з домовини та подивиться на свою дитину, а мати одказує, що земля надавила їй груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем, гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сирітство, свій важкий молодий вік у наймах, і так заплакала, що за слізьми й світу не бачила.

Ввечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїжджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломи й запалили. На других кутках, де справляли чимало весіллів,

так само йшла перезва, і скрізь по селі палало полум’я. Усе село ніби палало в час перезви, бо все село гуляло на весіллі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях. На Нимидору наділи Миколину шапку, шапку оповили довгою червоною двойчастою стрічкою, повели молодих до священика скривать. За молодими йшли музики, за музиками товпились натовпом чоловіки та молодиці. Ввесь батющин двір був сповнений народом, бо в той час заразом привели скривать усіх молодих з села. В кожному кутку двора грали музики, танцювали молодиці, доки не вивели з покоїв молодих. Потім приданки заспівали, музики заграли. Народ рушив з двору. Піднявся такий галас, що вже не можна було розібрать, де співають, а де грають. Тільки решета гули та бряжчали серед галасу й гаму, та вискакували з шуму дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розсипався на всі кутки понад Раставицею, і музики й співи молодиць почали одрізнятись одні од других. І ще довго потім було чуть музики та співи між вербами та поміж хатами.

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусювали. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислої капусти, поїли ввесь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилось. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибирать в хаті й перемивати посуд. Весільний час одразу вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатить жидові, оплатить подушне, нашаткувать другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робить? Чим будемо робити оплать? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить бога, хліб вродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробить? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скоса зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку,

в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодицею ще вища й показніша, її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихої та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневіряться в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панщину поспішать, — сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститься та молитись.

II

Другого дня тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпать.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осокорами. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вподовж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворушився. Над полем миготіло марево.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумать, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралося.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви й скидали додолу на тік і снопи, і розв'язь.

На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він

почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батогом у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині, — загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотить свою частину до вечора. Ввечері Нимидора з Джерихою принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та трусок на припічку в челюстях. Коло печі Джериха та Нимидора сиділи й пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки й м’яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумався. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прясти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому…

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапати своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав конем до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвався:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі женці стояли мовчки; в їх руках наче заклякли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувсь на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Декотрі чоловіки дов'язували снопи, декотрі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батогом. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув як несамовитий на людей, кинувся до Миколи й почав періщить його батогом. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов на панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясним світом Вербівку. Всі верби було видно, як удень.

Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я довечеряла й сиділа

мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола. — А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху солому, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху солому.

Високо покотивсь місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувать; тепер він похнюпив голову; рідко сміявся, перестав жартувать, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатить жидові гроші та викупить кожуха. А тут треба було годувать панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим харчем. Люди мусили годувать качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь сльози. Осавула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувать буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платить подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к різдву. Продали кабана, а самі зостались без сала й цілі М’ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й зваливсь; в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держать в руках. Важка робота виссала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадать землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідать старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хриплим голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священик.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпать осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі, — промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки панії Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В велику п’ятницю поховали старого Джерю. Сім’я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажуривсь, бо за померщого батька треба було платить подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок заквітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, неначе дівка? — ледве промовив Микола. — Ти співаєш веселої пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені забажалось, щоб вона накувала мені багато год живоття. Як гляну я навкруги на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співать.

— Співай, жінко жалібної, то мені, може, буде легше, — промовив сумно Микола. — Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам погано жити на світі. Вмер батько… і за мертвого плати подушне, і за живого плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платить подушне.

— Дасть бог, вродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрать та звозити в тік.

Нимидора перестала веселої пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері за розмову з ним на городі.

— Чого ти, синку, журишся? Дасть бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився богу. Може б, нам господь послав талан та добрий врожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п’явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то бог так вчинив,

що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувсь до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно богові пороги оббивати. Коли є той бог на світі, то він бог панський, а не мужицький, бог все добро оддає панам, а пан не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам господь долі не дає, що ми таке верземо та богу не молимось? — промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у ньому поради й одповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не поможуть мені знахурки, — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддать Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не дізде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго

стояв, поки не прохололи його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа.

За ним обізвався і Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спахнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависть до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікать в вічі? То ти смієш мені підбивать народ? Та я зараз дам знать становому й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запроторю! — крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявсь, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддать Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинать. Пішов Микола з чоловіками додому та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікать з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напохваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білився на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі — не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідком за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на ввесь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричать, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки та й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці. Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли

слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і щовечора насипають повні кишені пашні, вертаючись додому. Він понабріхував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, і ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами, і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих київ.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину, — приказував Микола, — адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, він нас не частує брагою, а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, — говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувать панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі, — приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признавсь навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддать Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумавсь. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прясти. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважить. Микола сидів, одягнутий в свиту.

— Чом, це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казать, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікать з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддать в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидать? Доле моя, щастя моє! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок і сам залився сльозами, як мала дитина. — Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадать! — сказав Микола.

— Що ж я буду в світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в кватирку, а ти одчиняй двері.

— Пропаща я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дожидать додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості», — одказав Микола словами пісні, — а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся, ніде не дінусь.

Нимидора кинулась до колиски й схилилась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зостаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневірялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідом за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потаєнці втікать на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в попелі, мигочучи синім одлиском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи — все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвильками й брижжами по стінах, трусивсь, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею.

Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кривавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла. Одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата — все було залите червоним світом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає

полум’ям, що горить садок, горять верби, горить комора, їй здалося, що горить усе небо, що запалилась уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Ніде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світу за слізьми не бачила, я про вас і забула. Стара мати заголосила на ввесь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що ж ми тепер в світі божому будемо діяти та робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно ввесь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум’я, неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузенька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум’я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед рядка стіжків знов спалахнула вогняна квітка, лизнула тричі огняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум’ям. Після того запалали всі стіжки суспіль, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало заразом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався докупи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар. Все

чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на греблю, на верби, на широку долину. Кругом неба однизу, стояла чорна, як земля, смуга, неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбури тополь чорніли проти вогню, ніби виковані з заліза. Все село було видно, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогняна гадюка, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбури осокорів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозору кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бевкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула покатав конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди, і всі побігли до току, чоловіки з сокирами, молодиці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обстали лавою огняний тік, пороззявлявши рота й стоячи на одному місці. Одна баба з ляку чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, неначе донський козак з списом. Пан кричав, осавула верещав, економ репетував, скакаючи скрізь на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кілька десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Двоє барил з водою стояло коло стіжка. Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в осередок току, до клуні. Другий рядок старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядками коло полум'я. Зайнялись і ті старі скирти, і неначе з землі виник одразу другий ряд огняних кучерявих квіток. Огонь лився далі, мов хвиля на воді; можна було бачити очима, як він посовувавсь по стіжках. Вже зайнялась довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилась з-під її високої покрівлі, прорвалась і валувала вгору, ніби вище од самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить з усіх боків. Почали летіть ніби пучками й фонтанами іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додолу на поле. З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку. Вихор закрутив вогнем. З огню почало викидать цілі снопи й шпурляло їх угору, як кидають подавальники вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків,

піднімались угору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займались вгорі на вогні, тріпали вогняними крильцями й падали ніби кулями й грудками в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Навкруги окопів тополі посохли і незабаром запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менший і біліший. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи вогняної мерви. Тополі жевріли, неначе хто позабивав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабкіше й тихіше. Червоне кружало серед неба поменшало, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік…

— Отак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки. — Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав наче сам у себе Кавун. — А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум’ї? Як літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидіть дома та не рипаться, — обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вгледів купу верб коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився на ті верби під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! Кидаймо та ходімо просто лісом, поки пан нам присвічує, — промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіка ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блимав коло комина, неначе старець блимав сліпима очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, ніби через сон. В неї голова ніби горіла вогнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалось, що вона горить на панському току в полум’ї, що коло неї Микола і небіжчик старий Джеря молотять огняні снопи; з снопів сиплються не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалось, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все б’ють червоними залізними ціпами по вогняних снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіться!

Вони з червоного гарячого заліза… А які в їх очі! Боже мій! в їх не очі, а жарини горять в ямках! Нащо вони молотять той огонь! Невже ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів?

— Що ти говориш, дочко? Схаменись! Перехрестись та помолись богу! — промовила Джериха і почала будить Нимидору та торсать її за плечі. Нимидора не могла опам'ятаться й була гаряча, як огонь. Джериха достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо! — обізвалась нишком Нимидора, підвівшись з постелі. — Чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку… Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий.

Нимидора схопилась з лави й кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо, гляньте, як видно надворі! Я бачу ввесь двір і садок. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіться! Та такий гарний та ясний, як сонце, а на йому золота одежа та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку й повела її силою до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? Що з тобою? — говорила Джериха та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя! Боже мій!.. Микола стає вогнем, піднімається й летить угору! Боже мій! Він полетів до неба і вже не вернеться до мене! Пропаща я навіки! — крикнула несамовито Нимидора чудним голосом і впала знов на лаву, як камінь. Джериха перелякалась і не знала, що робить. До самого світу вона хрестилась та молилась, поки Нимидора заснула важким, тяжким сном.

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півкругом, і по рівному полю в'ється річка по зелених луках та левадах. Там недалечко од острова над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір з чистого каміння, на котрому стирчить ніби здорова кам'яна шерсть то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями. Усе це ніби накидано зверху на подовжасту купу скель, а на самому кінці тієї купи стримить високий, як стовп, камінь на вісім сажнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був схожий на давнього ідола. Той стовп стримить, неначе ріг кам'яного величезного звіра.

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлею до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий мішок з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скелі на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домиками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторих покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про

пашпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Грищенком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернуться, як ступить, їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машини от-от вискочать дідьки й потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходить коло машини, і вони насилу оговтались, насилу призвичаїлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими німецькими домнами, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумать, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістить на службу, і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнать. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлак було закудлане, мов у непросипленних п'яниць. Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами, що й дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані, що на їх ледве червоніли безталанні королі й королеви, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби божої. Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й

кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісні; Микола приграував їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні празника, ні неділі! — гукнула богобояща молодиця з другого кутка. — Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — обізвавсь приказкою Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Їй-богу, бачив! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола. — Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! Так оце живцем і дамося йому в руки, — обізвався один бурлака.

— Де ж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав драла за жидівські хати через тини, — сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив:

— Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками!

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, влíземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, їй-богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових віників, — загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідом за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрики без

пашпортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло однієї жидівської хати, поки не погасло світло, і крадькома через тини та городи прийшли до заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколупувать ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідом полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнуть: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давать стусани в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти надвір: в його була думка, що коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях, на його щастя, не було стелі. Він видряпався по дверях на горище й кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

— Доставай сірників! Світи світло? — шепотів він сливе нишком бурлакам. — Будемо гамселить при світлі… що бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спахнув — і бурлаки вгледіли порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота роззявив і вищирив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювать

кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вгледів одчинені двері, догадавсь, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики видерся на покрівлю і стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювать його в груди кулаками.

— Тікаймо звідціль, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук! Не животіти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб’язки. Микола вискочив через вікно надвір; за ним почали плигать другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна надвір, і з переляку дременув просто через грядки, нахиляючись при самій землі. Його ноги грузли в м’яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукурудза лущала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур’ян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки зникли. Надворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав. Довго Бжозовський лежав у бур’яні та прислухавсь. Він втратив памороки і тільки тоді опам’ятався, як почув, що в його все тіло труситься од холоду, а зуби аж цокотять.

На селі десь далеко заспівав півень. Той півень неначе розігнав дідьків для Бжозовського. Він набрався сміливості, підвівся, глянув на небо і побачив, що забіг таки далеченько. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, наче сніг. Він прийшов до заїзду, побудив жидів і звелів погоничеві зараз запрягать коні. Осавула ледве ворушився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу з Стеблева. А тим часом бурлаки були вже далеко од Стеблева. Йдучи шляхом темної ночі, вони все бідкались, що їм не спосудилось добре оддячить своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло почування волі на степах; туди, далеко на степи, їх надила якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, невважаючи на другу пащеку страшного степового звіра — татар. Та й цей степовий звір, мабуть, не

був такий страшний, як свій небезпечний звір домашній, котрий катував їх і знущався над ними без жалю.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четвірня добрих коней несла легенький фаетон ніби на руках. Осавула ледве поспішав за ним маленькою бідкою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він почував на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що саме в тому місці пекло його ніби вогнем. Він пригадував, як втікав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бур'яні, і ввесь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі. Він догадувавсь, що й погонич, певно, знає про те діло, знає й осавула, знає й увесь Стеблів, знатиме й уся Вербівка і всі пани-сусіди. Од помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаетон нахилявся набік. Погонич од злості передавав ті стусани коням, лупцював їх немилосердно гарапником попід черево, а коні передавали злість панському фаетонові, хвицали по йому задніми копитами й трохи не поносили.

Вже свінуло надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали, їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнаться за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'явилось на долоні велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом. Вітер повівав од заводу, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалиних кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Череда йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні, — промовив Джеря. — Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут. Але треба нам десь переночувать.

— Просімося на ніч до людей: може, нас будлі-де й пустять, — промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, з'їли по шматку хліба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обізвався один бурлака.

— Спробуємо передніше до багатих, — сказав Микола.

Бурлаки повернули повернули до великої хати і ввійшли у двір. На просторному дворі мекали вівці, стояли потомлені воли. Молодиця

доїла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добривечір вам! З понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки. — Будьте ласкаві, пустіть переночувать!

— А хто ж ви такі; звідкіля бог несе? — спитав хазяїн.

— Ми йдемо здалека на заробітки й хочемо стати на роботу в сахарні, — сказали бурлаки.

Хазяїн бистро кинув на їх оком і задумався. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснатими щоками й підборіддями, в старих драних свитках, в старих дірявих брилям з червоними очима.

— То ви б то бурлаки, чи що? — спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та еге ж! Не з добра стали бурлакувать…

— Коло нашої хати великий шлях; а великий шлях несе всякого народу, — і доброго, і лихого. Шукайте собі, люди добрі, пристановища деінде, — промовив хазяїн і кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Та й ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з дому.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої: їх ніде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці й почали проситись переночувать в клуні.

— Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю… я б рада й пустить, та… — говорила молодиця, заникуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували, як набрались лиха, і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулешу. Бурлаки покотом полягали на соломі й спали як убиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думать та гадать, то з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жердці, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала, та все думала за бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала й почала оглядать хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла надвір. Бурлаки покотом спали на соломі як побиті. Молодиця затопила в печі й почала варить обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились богу до схід сонця, подякували молодиці й пішли до сахарень.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домики з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафінаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр — панська примха, для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п’ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму. Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувать, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею, й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далося взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий, здоровий жид, з рудою бородою, з сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцьками; на товстих куцих пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими

блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстук на шиї були засмальцьовані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий сюртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний вид. Невважаючи на його багате вбрання, на золото, од його тхнуло чимсь. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежею, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні, — обізвався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобидився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служить, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батька-матір і насилу вдержав язика; одначе він уже зумисне поминав те капосне «ви». Він усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць, на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не комедія, вражого сина, з жидом! — сказав Микола. — Служили панам, а це вже довелось служить жидам. Покуштуємо ще жидівського хліба, який він на смак.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, от кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у

миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — озвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах зостались самі вербівці, зостались і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журивсь.

— Чи доведеться нам коли вернуться додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгообразе лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий, далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеки були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охотніше робить, ніж коло машини, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, незважаючи на те, що був дуже

багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панській, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці і розкудлане волосся на голові — все це показувало, що вона не панія.

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесоріші

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабкі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гудячому, — неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте, музики! буду танцювать! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалась з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю;

потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичить чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмуль згодився позичить, але вимовив таке завсідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмулів зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежана, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платить попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м’ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на ввесь двір, що жиди наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувать бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистить і вимазати казарми, але, невважаючи на те, бурлаки почали потроху втікать з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікать далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признававсь, що він слабий, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявсь лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун зваливсь з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум’яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоки його позападали, рум’янець зник,

ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушне на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувать на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під обколупаної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам’ятатись: перед ним ніби манячили то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забіліли стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалахнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч… Верби стали стіжками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум’ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує! — крикнув Кавун. — Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під його ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло… от-от задавить його на смерть…

Він придивляється, а з полум’я витикаються скелі. витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потьоками кров по гарячому камені.

— Ага! А що! Піймавсь! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум’ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотіли казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутивсь осавула, жид-шинкар, закрутився Бродовський. Та вся ватага танцювала, плигала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били

Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім’я залізним обухом.

— За що ви мене б’єте? За що катуєте? — знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму й ніби прокинувсь; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю, — насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обізвався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Вже смерть моя за плечима, — сказав Кавун. — Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи... — сумно промовив Микола.

— Не думав я, бувши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті, — неначе нишком промовив Кавун. — Ой боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його життя висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по-людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан виссав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам’яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола. — Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почутив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернуться у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалось хоч побачитися та поговорити на одну хвилину, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнать свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора зостались його гроші за цілий місяць. Як настав обліч, вербівці почали нагадувать за ті гроші. Микола просив Бродовського оддать ті гроші йому до рук; він думав

передать їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж на-пропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав хазяїн.

— Чи бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дурощами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола.

Бродовський зверетенився й почервонів.

— Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганять бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікать од Бродовського, і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Бассарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола. — Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позвикали робить влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До Вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! —

промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але частіше їм доводилось ночувать надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинуть оком. Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні.одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі й щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола. — От би де сховатись у будлі-якому яру або в балці од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не впіймає Бжозовський і не присилує робить панщину, — обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру вилась невеличка течія і ховалась далеко-далеко, між спадистими горбами. Понад потоком зеленіли густі очерети, скільки можна було осягти оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті й ясні, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий оситняг. Надворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалало вогнем, розкидані легенькі хмарки, ніби гурток лебедів, і степ, і очерет облились рожевим світом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі й почали вечерять. Вони були потомлені, аж тлінні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий світ по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркать. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки й розпалив багаття. Бурлаки полягали навкруги на свитках і дрімали. На далекому плесі кахкала дика качка, зашелестіла в оситнягу, збила крилами воду й перенеслась над огнем, неначе грудка чорної ріллі. Крик завмер, і ввесь степ знов ніби завмер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття: щось ішло і прямувало до їх. Хода була людська. Трава шелестіла під

ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим світом чиясь голова, а далі заманячило лице з чорними вусами. Просто до вогню ішов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в драній шапці, з торбиною на плечах.

— Добривечір вам, люди добрі! — промовив чоловік. — Чи приймете до себе на ніч?

— Доброго здоров'я! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови. — Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хочеш. Ми й самі думаємо ночувать отутечки просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло вогню й поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дививсь заразом кожному в очі. Кирпатий, круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя, — все в йому виявляло чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижу птицю з коротким дзьобом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядуючи скоса на якогось зайду.

— Звідкіля вас бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче, — промовив Микола.

— А куди вас бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обізвався один бурлака. — Ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може, й повтікали; хто його зна… — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з губів.

— Та й я втік од свого пана, і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу і, може, стану вам в пригоді.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення — все те було не підхоже до якогось віковічного хлібороба-кріпака.

— Куди ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Бассарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказать по правді, чоловіче, ми й самі ще добре не знаємо, де знайдемо пришиб.

— Я був по всіх усюдах в цих краях, був і в Криму, був в забродських ватагах на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю простувать на Бассарабію.

— Чому ж доконешне на Бассарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за пашпорти, а на Бассарабії не гурт-то питають про пашпорти. Коли хочете, то ходім на Бассарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи вогко, а там далі над річкою сухіше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечерять! — промовив чоловік, виймаючи з торби окраєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряй на здоров'я! — промовили бурлаки. Полягали бурлаки кругом багаття, підмостивши клунки під голови, І почали дрімать. Декотрі, одначе, поприв'язували клунки до рук мотузками й довго не спали, доки незнайомий чоловік не впав на траву, як куля, і не захріп на ввесь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло плеса, помолились богу і збудили незнайомого чоловіка. Він схопивсь ніби опечений, протер очі, позітхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухать моєї ради, то рушаймо на Бассарабію. На степах тутечки вештається багато панів; ще якраз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів. — Хіба ж нам ще не остогидли ті пани?

— Як на Бассарабію, то й на Бассарабію, аби тільки зайти як можна далі, — обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день і ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з сірого піскуватого каменя й стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горілку й закуску і за все брали чималі гроші. В корчмі служила за наймичку.стара баба, бурлачка з Подільської губернії. Кругом корчми слалося на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горілки, з'їли по шматку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стать на роботу на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Бассарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана на ціле літо наймались строкові бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину за ровом лежали купи гною або стояли стіни, — так само з очерету. Ніде не видно було ні комор, ні високих клунь.

Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гармanували кіньми та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодою, причепленою до коней. На цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом’яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси.

За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи господи жить на такому селі! — казали бурлаки.

— Ця Колонтаївка не схожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів умовиться з ними на ціле літо, до покрови; але бурлаки згодились стати на роботу тільки на недовгий час, щоб заробить трохи грошей на дорогу, їм так допекли пани, що вони були ладні втекти од їх як можна далі, хоч на край світу.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, мов степовий вовк, зміряв ті степи вздовж і впоперек; він вже брався до Дністровського лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників.

V

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу; то був високий бассарабський берег по той бік Дністровського лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась з-під землі. Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори і круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня генуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубнями й зазубнями зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стриміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь височенький зелений берег з садками, церквами одбивався в воді, як в дзеркалі, а над горами синіло, мов густа синька, пишне південне гаряче небо. Дністро вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглись по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою смугою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімались гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливавсь вшир на вісім верстов, мов розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного нудного порожнього степу.

— Потривайте ж, хлопці, — сказав швидкий Корчака, — хоч за лиманом край трохи вольніший, але й туди вдень не можна їхать, бо й там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписаться до будлі-якого села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували і полягали спати. Ввечері, як почало смеркать, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Бассарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за поле, але пани не мали права продавати й купувать людей. Бессарабські пани з великою охотою приймали на

свої землі українських утікачів, бо в їх було землі багацько, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини українці з Поділля, з Київщини, з Херсонщини і навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині, і навіть між молдаванами скрізь по Бассарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, цебто поліція, й староста з писарем, замість волосного голови. Народ приписувавсь в міщани, бо в Акерманщині панщанних селян не було. Пристави, як і всяка поліція, таки добре обдирали українських бурлак, котрі хотіли оселитись в акерманських посадах.

Корчака переговорив з перевожчиком, сторгувавсь за перевоз і за справу, щоб перевожчик пішов до пристава і вмовивсь з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сіли в човни і перепливли через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки зостались коло човна, а перевожчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, вмовився з приставом, вернувсь і сказав, щоб бурлаки готували по п’ятнадцять карбованців за припис до кривдянського посаду. Перевожчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Декотрі бурлаки не мали так багато грошей; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки встигнуть заробити.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмирущі люди: вони ніколи не вмирали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше як сто год; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять год, а Іван Посмітюх вже прожив півтораста год, та ще з п’ятьма синами і трьома братами. Пристав записав Миколу батьком — Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подававши йменння усім новонародженим, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм пашпорти.

— Та й дорого ж бере цей бассарабський піп за хрестини, — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевожчиком надвір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі, — сказав перевожчик.

— Та як звуть вас, мої дітоньки? — жартував Микола. — Коли б не позабуватись та часом не вбрехаться.

Вся новохрещена бурлацька сім’я Посмітюх пригадувала й силкувалась запам’ятать гаразд свої нові йменння.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян, — сказав перевожчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп заправить за похрестини по стільки карбованців,

скільки узяв той? — спитав Микола. — Як тільки й цей заправить таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку робить панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатить, — сказав перевожчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позаписував їх Посмітюхами і не взяв за те ні шага. Його парафія розростувалась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посмітюхи; а ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини, — сказав перевожчик.

Вони пішли в шинок, випили дві кварти горілки, а другого дня той самий перевожчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах, повбиваних в землю. Довгі без кінця мережі моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганами, пороблені з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу або тонісінькі штахети, обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками і дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли дві чорні задимлені сохи з розсішками з бантиною зверху. На цій перекладині висіли казани; під казанами горів огонь, і густий дим клубами валував вгору. В диму чорніли сохи, ніби шибениця. В тому кухарському курені стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба. В курені тхнуло риб'ячою сирістю од луски.

Коло кухарського куреня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шаплики, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурудзою та квасолею, лежали харч та одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куреня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном, і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з запаленим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоно-гарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи і хочемо пристать до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки помаленьку кивнув головою, не виймаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скоса глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платить по половині, а коли схочете випить, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, окинувши оком молодих, здорових бурлак.

— Чом же й не пристать! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводить, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони і що вони за люди. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи зроду їх не мали, тільки бачили в других.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман, — зараз будете обідать, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курені, понабивали люльки, посідали на траві й почали курить.

— А що, хлопці! Коли хочете заробить обід, то сідайте чистить рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не настачить, — промовив кухар.

Отаман підняв циновку з одного шаплика, де було повно річаної і морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібать луску з риби. Бурлаки ледве совали руками. Кухар і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів.

Кухар вкинув в окріп рибу й підкинув у вогонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав з казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видовбане. Стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий розсіл, облив ним рибу і зцідив розсіл через видовбане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзигликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав у миску юшки й накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали свіжу щуку, осетрину й білугу на всі заставки. Од того часу, як вони втекли з Вербівки, вони й разу не обідали так тривко й смачно. Вони ніби набирались нової сили.

— Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, — промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімать здоровий невід і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, річана або ставна, ніж морська, але часом траплялись здорові осетри й білуги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках на просіл.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратись додому. Настав час ловить рибу в морі. Рибалки

поскладали на здоровий човен неводи, забрали шаплики, харч і одежу, сіли в човен і попливли до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв пашпорт на ціле літо й дав присягу, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки попливли човном далі по лиману, знайшли пришиб і спинились коло одного великого посаду чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов додому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсаджена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелився широкий, рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою. Надворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каменя, з великими вікнами на чотири шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в швейцарській колонії Шабі, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник; поміж виноградом по межах довгими рядками росли абрикоси та черешні. Кругом хати росли старі велетенські волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, ніби сходило на дріжджах. Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник. Акації стояли саме в цвіту, заквітчані безліччю білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахощів акацій і розливало якусь розкіш на ввесь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже немолода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, зав'язана по-полтавській, низенько, чорною хусткою з червоними квіточками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою з-за Дніпра, з Полтавщини.

За матір'ю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довгасте, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі

карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; на щоках до самих висків грав рум'янець. Од її молодого лиця ніби пашіло здоров'ям; од щік, од очей неначе одганялось огнем, неначе вона тільки що стояла коло печі, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям ніби пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова гнучка билина на вітрі. Чорні товсті коси лисніли на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ніби ще більше додавало вогню й рум'янцю її палкому видові й постаті.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгледіла Миколу, і її лице одразу почервоніло, мов польовий мак. Вона знялась з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали виряджатись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали надворі, потім поскладали на віз здорові мережі й посуд, набрали харчі, прив'язали до воза собаку, на возі посадили півня й ввійшли в світлицю, щоб сповнить звичай вихідчин.

Світлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лампа і коливались голуби та писанки на нитках, приліплених воском до стелі. Стіл був застелений білою скатертиною, а на столі лежав хліб з дрібком солі зверху. Отаман виніс з кімнати здорову пляшку горілки, настояної на жовтому корінні, і поставив на стіл. Рибалки обстали стіл навкруги. Двадцять чоловік товпились в світлиці, неначе колядники на різдво. Отаман налив чарку горілки, перехрестивсь і почав приказувати:

— Даруй же нам, боже, повні мережі всякої риби! Щоб до нас спливалась риба з усього Чорного моря та просто в наші мережі та єрики. Пошли нам, боже, щастя й здоров'я! Дай боже, щоб ми живі повертались до господи та не потопились у морі!

— Дай боже! — промовили рибалки.

Отаман почастував жінку й почав частувать рибалок. Потім він зняв з стіни образ, поклав на столі, перехрестивсь, поцілував образ і хліб; за ним приступили усі рибалки по черзі і знаменувались до образа й до хліба. Отаман мовчки сів за столом на покуті, всі рибалки посідали на лавках і навіть долі, кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе завмерли. Тільки було чуть, як мухи шелестіли в сухих торішніх васильках за образами. Отаман потім встав, за ним заразом лавою піднялись усі рибалки. Отаман узяв образ і хліб з сіллю і вийшов у двір, за ним вийшли всі рибалки. Образ і хліб сховали на возі. Довгий німецький віз з шинами на ободах рушив з двора, а за ним пішли рибалки з хазяйкою. Вихідчини скінчились.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна на воду, поскладали

усю рибальську снасть, здорові мережі й посуд і сіли самі двома рядками. Отаман став коло демена й почав правувать здоровим деменом. Демено повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна од берега. Рибалки вдарили по воді плиском бабайками, і здоровий човен полинув по лимані, неначе птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід хвиль та брижів.

— Через тиждень виїжджай до нас та вивозь нам харчі! — гукнув з човна отаман до хазяйки. — Наші курені стоятимуть на старому місці, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись на човен, де далеко блищала біла сорочка на отаманові, неначе він стояв витесаний з білого каменя. Потім молодиця повернула коні на гору й неначе сховалась і зникла десь в степу.

Рибалки допливли до Цареградського гирла, минули єрики, що промикувались через косу в озеро, і пристали в самому гирлі до кордону. Там отаман показав вартовим урядовцям пашпорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий ріг піскуватої коси і вступив в Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуд на плисковату піскувату пересип. Пересип була дуже плисковата й слалася, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове солоне озеро од моря і од лиману. Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе греблею одділила здорове, на верстов двадцять, озеро од моря та од лиману. Крутий далекий берег озера, що, мабуть, був колись берегом моря, стояв в тумані, неначе стіна, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було скинуть оком.

Картина навкруги була дуже оригінальна. Продовжасте озеро на двадцять верстов вганялося в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересипі, ніби тонули в зеленій воді високі, густі, як ліс, очерети та оситняги, а за пересип'ю синіло Чорне море, піднімалося все вгору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло ніби сумна далека чорна гора і неначе було напоготові шубовснуть всією товщею і залити білу пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, і синій, високий його берег і широкий степ — все було залите гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі сутінки, всі кольори ніби зливались докупи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, лиснюче небо. В небі крутились білі мартини й чайки, а здорові білі з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море, й береги.

Через узьку пересип скрізь були прокопані єрики, цебто канави, кудою ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жирувать на

плавнях, а восени верталась знов у море. Коло єриків зеленів очерет та оситняг, і, наче кров, червонів ситий соковитий солонець. Отаман вибрав місце коло одного єрика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та червоним солонцем, і звелів ставить там курінь.

Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили загороду для кухаря, на кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балку й повішали казани. Потім вони забили дві палі з бантиною для кодол, а декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежать; потім викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили мечет, цебто піч для хліба. Це все становище з куренями, очеретяними ятками. з мечетом, з кабицею, з кодільнею, з кухарським куренем загалом звалося куренем. Часом один хозяїн мав два або й три таких курені і настановляв на кожний курінь опрічного отамана.

Хазяїн позабивав рядками підтечі для мережі та неводів. Коса вкривалась ятками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня прив’язали в опрічному маленькому курені. На мертвій тихій пересипі завештались рибалки; заблищав огонь під казанами, засинів густий дам з мечета та з кабиці. Заворушилось людське життя на мертвому березі.

Надвечори отаман загадав готувать здорову мережу. Забродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнища мережі. Один одходив, приходив другий, і незабаром потяглось рядком до моря десять чоловіка, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав мережу з кожного рибалки і складав її на човен.

Сонце сіло. Надворі почало смеркать. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий клапоть білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби напливло до берега доволі.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилось до берега легесенькою хвилею і ледве шелестіло на піску. Отаман став на демені в човні, коло його ніг лежала кодола, скручена кружалом, неначе гадюка, з залізною кішкою на кінці, котра була прив’язана до одного кінця мережі. На березі зостався крилаш, чи помагач отаманів, і більша половина рибалок. З отаманом сів в човні кодільничий та кілька рибалок.

Отаман одіпхнув човна в море й повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, прив’язаної до мережі. З човна почали викидать мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху вискакували бульки та блищав довгий рядок здорових дерев’яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен помаленьку й мляво сунувся по воді. Бабайки тихо

ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі; на морі ясно палахкотіла отаманська люлька, неначе сунулась над водою червона зірка Волосожар.

Отаман обплив далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий вхопив решту кружала кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула і розкрутилась мов чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепився залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо крадькома викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу виліз з води. Море заблищало, і вже виразно було видно під місяцем блискучу воду й довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човна до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу й гукнув голосно:

«Тягніть разом!»

В кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою плисковатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса були прив'язані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і ніби всисались в неї, мов п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи на кілька ступенів задом уперед і з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наближалась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували перебучавілі од води живці, перебігали ближче до берега і знов впивались п'явками в мокру кодолу, що набрякла в воді й стала товща.

Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море. Усе море скрізь чорніло, ніби пооране поле, і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, ніби пекельна, зате ж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од його лився білий світ на саме море.

За кодолами з моря виникли й посунулись на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмолену мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, ніби хто

обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полізла мережа двома кінцями, а за нею з'явилась, вилізши з води, широка матня, ніби якийсь морський звір висунув з-під води голову і тулуб. Поперед матні котились цілі покоси морської трави камки. Трава позбивалась докупи, ніби клубки чорних стрічок. Вдень був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішній вітер завсіди зносить камку в море.

— Беріть підсаки! Виливайте рибу! — гукнув отаман і за тими словами вскочив у воду та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не пустилась на хитрощі та не вискакувала попід мережею.

Забродчики покидали кодоли, позабирали підсаки й кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворушилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась, ніби людські груди од дихання й зітхання, то знов тонула в воду. Рибалки почали забирать рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався й побивався цілими копицями, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин, неначе бризкала з-під землі кришталева вода й одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбала побивалась, ніби на піску підскакували срібні здорові тарілки. На пісок полетів здоровий осетр і почав гнуть спину підковою, копирсаючи й розкидаючи хвостом навкруги пісок. Разом з піском летіли на всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лакерди, плисковаті палажки, заблищали морські півні з червоними перами, залисніли червоно-золоті москалики. Між рибою біліло, як холодець, серце, тобто медуза. Ввесь берег ніби ворушився проти місяця. Здавалося, що самий пісок ожив і підскакував, бризкав з-під землі фонтанами.

Матню витягли на самий берег: там дуже борсався дельфін, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли її витягти живою і почали лупить по голові довбишками. Дельфін зомлів, і його викинули на берег, мов чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку й обшмульгав одному рибальці ногу.

— Добра тоня! Нема де правди діть! — крикнули рибалки. — Пане отамане, справляй могорич!

Перша тоня була вся отаманська. Та тоня, що її тягли недалечко од куреня, цебто од дому, звалась домахою. Це було таке її назвище.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куреня готувать вечерю. Рибу позбирали в здорові шаплики й цебрики, і всі рибалки пішли на пересип до куреня пити могорич та вечерять.

Високо летіло полум'я під казанами, аж лизало язиком бантину. Сухий очерет тріщав і бризкав іскрами; дим валував клубками вгору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки й сушили на собі коло вогню мокрі сорочки. З сорочок йшла пара. Тим часом отаман частував рибалок горілкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим покрасичем. Огонь палав. Як вечеря

була готова, кухар швидко поставив перед забродчиками стябла з свіжою рибою й налив у миску «сторчака», цебто юшки.

Рибалки вечеряли коло багаття. На фоні чорної ночі всі вони так біліли проти вогню, ніби вогонь пронизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один одного прізвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, продражнили Цибулею, другого — Перепелицею, третього — Задерихвостом. Інших дражнили так, що й казать не годиться. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Життя у забродській ватазі здавалось йому луччим, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їжі, поживку було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в його з голови. «І що вона поробляє, безщасна, з малою дитиною, з старою матір'ю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеться він коли-небудь до неї, чи побачиться коли з нею на цім світі?»

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча вранішня зоря, а за нею почало червоніть небо. Море стояло тихе і гладеньке, як скло. Рибалки розійшлись по куренях спати. Декотрі попадали на землі коло багаття і захропли, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька день отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза й клала на простелене на траві рядно, її чорні коси лисніли на сонці, мов чорні лиснючі гадюки, а червоне намисто ще побільшувало рум'янець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабирай у віз рибу та вези у місто на продаж, — промовив отаман до жінки. — А ти, Мокрино, зоставайся на хазяйстві.

— А хіба ж я не втраплю до города, чи що? — промовила Мокрина весело і дуже сміливо. — Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь у город. Оце хочу набрать собі на новий керсет в крамниці.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своєму, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина поскладала на ряднині хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгледіла Миколу, і все її лице до самих брів ніби зайнялося. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуса запалили серце молодої дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного бадьористого чоловіка, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице й чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тутечки на степу, побачив ніби її всю

до самих маленьких пружків лиця: побачив повний вид, чорні брови, навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шиї з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він був почав її трохи забувать, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давнє щастя й навернуло сльози на очі.

«Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала!» — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, проворно скочила на візок, мов степова коза, і поїхала додому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її керсет і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лиману викотився червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку. Надворі темнішало. Ввесь степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось в якийсь чарівний тихий світ, повилось прозорим сизим туманом. Широкий простір, широкий без краю вигляд навів на Миколу важкі думи. Огонь під казаном палав; дим білів клубками проти місяця. Стовпи з бантиною чорніли в диму. Забродчики жартували, сміялись, а Миколі було не до сміху, не до жартів. «Чи не вернутись би до Вербівки та забрати в степи, жінку, й матір, і дочку?» — не раз думав та гадав він; але як згадав, скільки він пройшов того степу, скільки поминув сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, то й махнув рукою.

Рибалки продражнили Миколу Смутком.

Настало душне, гаряче літо. Риби ловилось все менше та менше. Отаманська дочка частіше та частіше навідувалась на берег, та все трохи ніби чіплялась до Миколи. Це залицяння усім кинулось в очі, навіть батькові.

VI

Як минуло літо, отаман почав ділитись заробітком: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей і задумали погулять. Вони всею ватагою пішли в Акерман, поспрavляли собі нові свитки, а декотрі пошили сині суконні жупани, покупили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики і з музиками, з церемонією перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбирані в нову одежу, попідперезувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по вулиці на гарячому сонці, понадівавши шапки набакир. Їх червоні широкі пояси червоніли на сонці, як жар, а довгі кінці поясів з торочками теліпались аж нижче од колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках коло столів і почали частувать один одного горілкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски вони почали кружлять пиво. Забродчики з близьких сіл пили менше, але бурлаки й приблуди та усякі пройдисвіти не вважали ні на що й розсипали гроші, як полову. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з пляшки пиво.

— Гей, Смутку! годі тобі смуткувать; йди танцювати! — гукнув Задерихвіст і поцуприкував Миколу за рукав свити з усієї сили.

— Ти думаєш, що я не вмію гулять! — сумно обізвався Микола. — Брешеш, вражий сину! Ще й тебе навчу цього дива.

— Ба, брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хтось вчив пити й гулять! О, брешеш, сучий сину, не докажеш! — промовив Задерихвіст, вже трохи п'яний.

— А як докажу, що буде? — промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, мені шкода грошей? Пху! От що мені гроші! Мені гроші — полова! — кричав палкий бурлака.

— Ану, задирай лиш хвоста вгору! — крикнув уже зовсім п'яний Цибуля. — Побачим, чи вмієш гедзкаться.

Задерихвіст почав і справді гедзкаться: пішов такого тропака, наче й справді його гедзі кусали і в спину, і в п'яти, і в підошви. Він кидав ногами, викручував п'ятами, аж земля летіла музикам у вічі; згодом зачепив чоботом стола, і пляшки посипались додолу. Поли синього короткого жупана метлялись та крутились, ніби крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайнявся й палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садить гопака; за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепелицею Макогін, а далі вискочив з-за стола Свербигуз. Половина

ватаги пішла у танець, і, здавалось, ніби ватага вітряків схопилась з місця й затанцювала й замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синіх жупанів, чорних свиток; між тим усім блискали довгі кінці червоних поясів. Задерихвіст перев'язав чорну шапку червоним поясом. Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку й вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай лишень сюди дорогого вина! — крикнув Задерихвіст, сідаючи на лаву. — Нема більше моці; Микола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і шпурнув жидові на стіл.

— Наливай! Задерихвіст гуляє! Бурлака п'є, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй грошей.

Жид не сердився й наливав вино в чарки, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не куштували ніколи дорогого вина! — гукнув Корчака. — Давай ще дорожчого, того, що п'ють найбільші пани.

Жид виніс поганшого вина й здер більші гроші з бурлак.

Настав вечір, і п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвалювались і лежали коло шинку в просі. Корчака розсипав усі гроші й почав пити набор; за ним почали пить набор і другі бурлаки. Опівночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі й хропла на весь майдан; тільки два забродчики, побравшись попід руки, довго швендяли по майдані та все приказували: «І цур йому, пек йому! Ходім, бра в солому. Держи цабе, то якраз потрапимо в ворота до клуні. Бери цабе! Та не пхайся-бо. Он! Ондечки стоїть ожеред соломи!» І вони, замість соломи, звалились у бур'ян, попадали лицем в кропиву й поснули як вбиті серед майдану.

Другого дня забродчики почали похмеляться. Декотрі хазяїни розійшлись додому, але бурлаки ще довго гуляли й тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошей у шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім розпивсь, розледащів і мусив заставить в жида новий жупан і нові чоботи. Він зустрівся з давніми товаришами-бродягами і обікрав з ними одну жидівку: забрав з скрині срібні ложки, котрі лежали в неї в заставі, забрав шабаскові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидові, а тим часом набігла поліція й половила їх з ложками й з ліхтарями. Їх повели в поліцію. Саме в той час Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту комедію й прочула, що становий готується тієї ночі набігти з десяцькими на батькову ватагу й половить усіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських куренів і розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман. — Про мене — в

степи, про мене — в комиші, про мене — на море, бо буде біда. Пересидьте якийсь час та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерети, як курчата в бур'ян од шуліки.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай на море; закинь там кішку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно ховаться, — пошепки сказала Мокрина Миколі. — Я запалю вночі на березі багаття і, як буду підкидать вгору головешки, тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кілька верстов од берега. Він бачив звідтіль, що люди на березі заворушились, мов комашня, і припав ниць на дно човна: то набігла на курінь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям з високого неба. Микола зоглядівся, що в його не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілось їсти, а потім пить: в його посохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; печія й смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилось. Перед ним стояв дужкою рівний берег, а за ним на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледве сунувся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались і біліли проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного з сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, з'явилась чорна пляма. Та пляма все більшала швидко і все наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця, котра ніби росла й ширшала. Микола почував, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, неначе срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного пooраного поля. На небі раптом зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідкувать за нею очима. Море почорніло під нею, і вона в одну мить неначе поглинула корабля. З моря набігла хвиля з білими густими гребенями і почала ніби танцювать кругом човна.

Микола був вперше на морі. Його тверда душа трохи сполохалась, але його горе було важче од тієї хвилі. Він сидів на човні й сумно дивився на того звіра, що набігав на його.

В море впало кілька здорових важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув страшний вітер, кинув човен вгору, як трісочку. Посипався, як з решета, наглий краплистий дощ, а далі полив як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір в час бурі. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло з хмари. Все

змішалось в одну мить і злилось докупи: і земля, й море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

Вода почала заливать човен. Високі білі гребені бились об дошки, підскакували вгору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду з човна пригорщами.

А в той час на березі в курені сиділа Мокрина і дивилась на страшне море. У неї на душі похололо. Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо одразу вияснилось, доки перестав вітер в одну мить, неначе втік з моря на степи, щоб нагулятись ще на степах досхочу на роздоллі.

Надворі разом стишилось. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребенями по зеленій воді, як буває сінокос вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало з-за хмари; небо над морем стало сизе, і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко за озеро, за плавні в рівний широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчані смути були такі ярі, неначе горіли тихим полум'ям, а через широкий край веселки, розстелений, як павичевий хвіст, по морі, було ясно видко зелене море. білі гребені на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім кольором веселки. Веселка захопила й корабель з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканиною.

Мокрина нагледіла чорну цятку між білими хвилями і зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора і задумала, потаєнці од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куреня вернувся становий з десяцькими. Вони дурнісінько блукали в очеретах та в оситнягах, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок. Становий поїхав в місто й поставив на варті десяцьких на всю ніч, обіцяючи навідатись з міста другого дня.

Надворі почало смеркать. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла буцімто додому, а тим часом вона зайшла далеко-далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в його і почала ждать, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло і полинула на море.

Микола ввесь мокрий сидів на човні, мов дерев'яний. Він несподівано угледів, що до його наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десяцький, і він підняв уже важке весло, щоб телепнуть його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьому керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник

стикнувся з Миколиним човном і стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам: але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а рум'янець на щоках було знать навіть при місяці.

— Десяцькі зостались коло куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка, ні скибки хліба, і оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи пак батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я йому за це не скажу. Хіба ти скажеш…

— Навіщо мені казать… — непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я сама не признаюсь, хоч би мене батько замордував і вбив. Для мене нема й не буде ніякої притичини, щоб одвідать тебе й нагодувати.

Микола догадавсь, що смілива Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що й казать Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялась сама плисти човном вночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала, що тебе знайду. А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого мені веселим бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною, шкода батьків.

— Мій батько вмер, — тихо обізвався Микола. Мокрина не насмілилась більше його розпитувать і промовила:

— Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро через єрик в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидіть лиху годину. Висмикни кішку та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десяцьких? — з острахом спитав Микола.

Мокрина спалахнула якось уся, усім тілом. Вона палко промовила:

— Не на те я тебе люблю, щоб виказать або видати десяцьким.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і рум'янцю. Він трохи не вимовивсь, що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово несамохіть задержалось на язиці. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались боками. Він почував огонь од її гарячого лиця, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен, як качур, полинув по воді. Микола поплив слідком за нею.

Вона повернула човен в один єрик, прокопаний в озеро, і вони попливли по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг, і Мокрина погнала човна між двома рядками оситнягу, ніби по канаві. Чисте, незаросле місце то звужувалось, то місцями розходилось, ніби озерце, то йшло між очеретами, неначе широка річка, потім знову звужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заплив в таке вузьке місце, що ледве сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сиди ж тутечки, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що пришелепуватий отой становий. Я буду привозить тобі харч і чисту воду, доки мине лихо.

Мокрина повернула свого човника назад.

— Прощай, Миколо! — промовила вона.

Микола подав їй руку на прощання. Мокрина потяглася за його рукою, обвела свої гарячі, голі по лікті руки кругом його шиї і впилась в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю й любити буду, хоч маю й пропасти. На добраніч! — промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опам’ятався, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій, що зо мною діється? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже ж оце я тебе мушу навік забути?..

Місяць високо викотивсь на небо, як здорове кружало, і заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів немов дерев’яний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як і той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав цілісінький хліб і стояла непочата вода в тикві. Увесь той день здавався йому якимсь дивним сном, і в тому сні ніби випливала з моря зеленоока красуня русалка, причарувала його чорними бровами, поцілувала і знов впірнула в воду на морське дно, попікши його душу ласкою, пишними очима та гарячими поцілунками й обнімками.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед світом він наламав очерету. накидав у човен, напився води, повечеряв і ліг спати. І йому все вивиджувалось широке море, вкрите білими хвилями й брижами; снилась ясна веселка на морі, а по тій веселці наче сходила до його Нимидора ніби па східцях, в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та зеленій керсетці. Там, де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в страшне клекочуче хвилями море.

Мокрина опівночі вернулась до куреня. Батько вже куняв.

— Де це ти була так довго? — спитав в Мокрини батько.

— Поралась коло куреня та, вертаючись од криниці з водою, заблудила й довго блукала скрізь. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть, мене нечистий водив.

— Мабуть, і справді нечистий водив тебе до півночі, — обізвався батько. — Гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня вранці Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня, взяла хліба, риби й води і знов ввечері попливла човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десяцькі стережуть? — спитав Микола в Мокрини.

— І тепер ночують коло куренів, ще й вранці навідувався скажений становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони поїдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивався до неї. Йому було й жалко молодої палкої дівчини, було жаль і гарячого кохання; але в його ніяк не повертався язик признатись Мокрині або хоч натякнути, що він жонатий і вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулась до куреня, знов сердився та лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, неспроста приходиш пізно додому. Як мені й завтра опізнишся, то я на тобі поб'ю ломаку. Чи чуєш?

— Та вже ж чую: не позакладало мені вух, — обізвалась Мокрина, розсердившись.

— І де ти бродиш? Де ти волочишся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочилася, а тільки одвезла човном в комиші бурлакам харчі та води. Хіба буде добре, як вони згинуть од голоду?

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколі, коли сказати щиро по правді, — сміливо одказала Мокрина, неначе одрубала.

— Хіба ж ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? — сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що мені до того, — ледве промовила Мокрина, ніби для неї було байдуже за це: але вона почувала, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледве встояла на ногах, вийшла надвір і залилась слізьми. І жаль, і горе, і кохання — все заразом піднялось в її душі й неначе затопило всю її душу слізьми, як повіддя весною затоплює береги.

Тим часом десяцькі, нічого не діждавшись і ні за що не дізнавшись, поїхали додому. Мокрина насилу діждала вечора і, нікого, по своєму звичаю, не питаючись, побігла до човна і попливла до Миколи.

Микола вгледів її заплакані червоні очі і дуже здивувався.

— Чого це ти, Мокрино, плакала? Може, яке лихо трапилось? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала на одповідь і тільки заридала. І сором, і горе було знать на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намисто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно

дивився на неї! Вона і в голові не покладала, що він її не любить.

— Миколо! чи то правду казав мені батько, що ти жонатий?

Микола вмить все постеріг, і йому стало дуже шкода дівчини.

— Коли тому правда, — сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, — то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішуся або втоплюсь, я запагублю сама себе; і сама не знаю, що я собі заподію, тільки не перестану тебе любити, поки й мого віку. Без тебе я не житиму, а тільки нидітиму. Я занидію і вмру без тебе.

Мокрина яро й якось дико блискала карими очима, але після тих слів похилилась на край човна, мов гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями, що вп'ялися в криси човна, бачив шию, де червоніли разки доброго намиста.

— Не плач, Мокрино! Що ж маємо робить? Знать, така вже божа воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не підводила голови і тихо хлипала. Весь дівоцький сором вернувся до неї. Їй сором було підвести очі й глянути Миколі в вічі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка випливла з очерету і крутилась по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вилась над плавнями, ляскала крильцями і впала в очерет коло самого човна, але злякалась, закахкала на все горло, наче крикнула з переляку, затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, наробивши шелесту.

Мокрина насилу підвелась, посиділа, затуливши очі рукавом, а далі промовила, наче нічого між ними й не було:

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куреня: вартові зникли, од'їхали од куреня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, одіпхнула ним полеглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони пливли між очеретами, через озеро, і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на його. Її міцна душа задавила в собі всі сльози, та не задавила свого безталанного кохання.

Мокрина знову пізно вернулась додому, батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти в іродового батька волочишся! — з гнівом крикнув батько. — І чого ти ото ходиш до бурлаки?

— Ходжу тим, що його люблю. Лайте мене, бийте мене, а я все-таки його любитиму.

— Пху на твого дурного батька, на твою дурну матір! — крикнув батько, несподівано вилаявши самого себе й свою жінку. — Он до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть, — сказала Мокрина і пішла на

город.

Розпуджені поліцією бурлаки знову збіглись до куреня, знов почали ловить рибу. Починалась тепла тиха осінь. Забродчики попрочищали єрики, повикидали пісок і почали ловить кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль вже почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в єриках, заставляючи єрики очеретяними тинками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям багато легшою, ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровші, веселіші, проворніші. Декотрі жонаті вербівці позабували своїх жінок і через десяток років поженились вдруге, заробили грошей, побудували собі вальковані хати й розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами з садками й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся бассарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село. Вербівці на сміх назвали село Вербівочкою, хоч у ньому не було вербової й гілки. Микола вже зібрав грошей і хотів і собі ставить землянку. Йому так огидло бурлакувать, так забажалось осістись і оселиться на одному місці. Але в його все була думка вернутися коли-небудь додому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в його охоту завести оселю в далекій стороні й знов пхнула його в бурлацтво.

Раз восени, перед самою покровою, Микола сидів увечері над лиманом і одпочивав після роботи. Рибалки вже полягали спать. Микола взяв скрипку й розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співать. Його думки літали далеко-далеко, понад Вербівкою, коло свого садка, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад його щось зашелестіло; він оглянувся: то була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шиї. Вона стояла, підперши щоку долонею й слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю, — тихо промовила вона, — я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино! йди додому. Твій батько буде сердиться на тебе й на мене. Скаже, що я тебе зводжу з розуму, збиваю з пантелику.

— Про мене, нехай сердиться: за всі голови! Байдуже мені! Що ж маю робить, коли ти знехотя мене зводиш з розуму.

— Схаменись, Мокрино! Ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та що ж маю робить, коли моя така доля.

Микола несамохіть задививсь на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шнурки; милувавсь її гарячим личком. На його дихнуло знов жаром тих гарячих уст, що були вп’ялися в його тоді, як він ховався в очеретах. Мокрина чарувала його тим огнем.

— Миколо, мій голубе сизий! — сказала Мокрина. — Чи зоря

світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю, — думка про тебе тліє в моєму серці. Я вночі сплю, і як ти мені приснишся, то душа моя аж звеселиться й заграє, як ластівка на сонці. Прокинуся, тебе нема, — і моє серце знов замирає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щебетанням; не запагублюй надаремно мого віку, бо я й без того безщасний.

— Миколо, забудь свою жінку! Ти ніколи вже не вернешся додому; ти за неї забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за синє море. Я ладна втекти звідсіля з тобою хоч і зараз.

— Чи добре ж воно буде? Чи годиться ж мені кривдить твого батька, матір?

— Нащо мені батько й мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі, біда мені з вами! Як я на вас гляну, то й плакать перестану. Нащо ж ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина жалібно, обертаючись до Миколи і ламаючи руки. — Прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, неначе прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею назирці, вхопив її за руку.

— Подумай, дівчино, непомірковована й нерозсудлива, що ти робиш?

— Радніша б я думать, та вже й думок не маю; радніша б плакати, та вже висохли всі мої сльози.

— Голубко Мокрино! — промовив Микола, взявши її за руки. — Потривай! Не губи своєї душі й краси. Я ж ніде не дінусь: буду тут служить. А хто знає, що далі буде, що потім трапиться з тобою.

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала; заплакала тихими, як літня роса, слізьми.

Пізньою добою Мокрина вернулась на хутір, забувши сором, забувши за батька й матір і за все на світі. В її серці наче почала розвиваться весняна рожа й сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійніша. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все сподівалась чогось, мала надію.

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо черкалась об берег і шелестіла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслухавсь, і йому здалося, ніби шелестять верби над Раставицею, над тією хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходило червоне личко Мокрини, її гарячі сльози і палке молоде кохання. Він дуже задумався, аж засмутився. Його душа заколивалась, як хисткий човен на хвилястому морі, та не надовго: міцна вдача перемогла це взрушення, перемогла серце і таки поставила на своєму.

Отаман полюбив Миколу й настановив його за крилаша, цебто за свого помічника; Микола з двома кодільничими глядів кодол, порядкував і правував усіма, як отамана не було дома. В добрі роки

він чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалось в шинках, а найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в місті напропалу.

А Мокрина все виходила до Миколи вечорами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала й сподівалась чогось.

VII

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — так само плакала. Настав вечір, і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора спросоння схопилась з постелі й закричала на всю хату:

— Мамо! вставайте, Микола прийшов!

Мати схопилась з печі, бо їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? Що ти кажеш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хіба ж ви, мамо, не чули? Микола постукав у кватирку; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо! він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жарину, притулила до жарини скалку, роздмухала жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може, тобі щось приснилось? Або щось привиділось? Може, тобі, дочко, так здалося? Чи вже ж пак він вернувся? Адже ж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо, Микола в дворі. Ходім у двір, він десь ховається, — сказала Нимидора, — я літала слідом за ним по степах зозулею, а як він сів спочивать, я стала криницею. Він напився води; він плакав за мною, і його сльози впали на моє лице. Я вернулась з ним додому. Мамо, Микола ховається надворі.

Перелякана мати вийшла надвір; з нею вийшла й Нимидора. Надворі було поночі; була темна ніч. Ніде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думать про Миколу! — сказала мати, а в неї самої ноги і руки трусились.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір, і Нимидорі знов здалось, ніби Микола увійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла в двір. Мати догнала її й привела в хату.

— Мамо! я бачила Миколу. Він розмовляв зо мною в садку нишком і пішов через леваду в верби, ще й мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу і що до неї літає перелесник.

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає

перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огняний змій упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці балакали, тяжко зітхали й нараяли матері повезти Нимидору в монастир, до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію й виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла з скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку й повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда, як смерть, і навіть не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було вдома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопився. Вся одежа на йому по пояс була мокра. Люди розказували, що нечиста сила мстилась над отцем Зеноном, завела його в річку, і якби не трапились люди та не витягли його, то нечиста сила була б його втопила.

А тим часом діло було зовсім не так. Отець Зенон, як завсіди, пішов до шинку, добре впився і замість монастиря повернув між скелі та й шубовснув просто в Рось. Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії й навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю вранці отець Зенон проспався й прочумавсь, і до його почали приводить божевільних. Один божевільний чоловік усе хрестився й безперестанку кричав: «Господи милостивий! Візьми мене до себе!» Якась молода модиця, свіжа й рум'яна, збожеволіла з журби та горя, бо перепечалилась. Вона безперестанку розказувала тими самими словами, як її коханого Петра взяли в москалі, як обголили лоба. Другу молодицю впіймали аж на дзвіниці, де вона задзвонила в усі дзвони; її привели в келію до ченця, вона кляла його в батька, в матір і несамовито кричала диким голосом, плювала на образи й на хрест.

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами, все моргав за кожним словом та вичитував над Нимидорою екзордію. Нимидора вважливо слухала; вона сама пойняла віри в тому, що в їй й справді сидить нечистий дух.

Оддавши ченцеві сувій полотна й карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговілись. Нимидора вийшла з церкви спокійніша. Гарна півча в церкві, гарні образи, сила прочан — все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась з матір'ю додому спокійніша, ніби й справді позбулась в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби удовою. Взимку вона з свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл на другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про

його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посаджені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора ніби одійшла, але все журилась та все співала, сидячи зимою за гребенем, про милого, як він збився з дороги, вертаючись додому, як він «до іншої залицявся й од милої одцурався».

Десять год після того жила стара Джериха й на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха — дочка Любка.

Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору; в неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому лобі, такі довгі коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робить важкої роботи. Любці минуло десять год, вже пряла на рушники й готувала хустки.

— Дочко моя, сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли б хоч ти була щасливіша од мене!

Любка співала, мов соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора неначе вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда та худа; повні щоки висохли й позападали; блиск в очах погас; тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялилила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстарила її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою, гарною на все село. Нимидора заквітчала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шістнадцять год, а до неї хлопці стали слать старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька й прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі і ніщо її не цікавило. Вона почала думать про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на євангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви й на службу, і на вечерю. Щороку вона ходила до Києва в лавру на прошу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся додому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки год од того часу, як пішов в світи Микола; вже пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувать його. Вона почала забувать його вид, його очі, голос. Його вид манячив перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабувать й старітись, і знов їй забажалось побачить Миколу. Вона хотіла побачить його хоч

перед смертю.

— Невже ж оце я вмру й не побачу його перед смертю? — сказала Нимидора дочці.

І вона знов почала думати про його, сидячи за гребенем коло печі, думала про його, стоячи в темній церкві на вечерні, та все просила в бога, як останньої ласки, попрощатись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Києва, одговілась і вернулась додому. В неї все не виходив з думки Микола. Вона шукала його між богомольцями в лаврі, розпитувала в людей з далеких країв і нічого не допиталась. Микола почав їй сниться…

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. Надворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить з-за лісу, червоний, як жар, та здоровий, як віко од діжі.

Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним, та ніяк не дожене його. Коли підведеться вона, аж надворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхиляється, тільки блищить проти сонця його золотий серп. Вона бачить, що Микола молодий, з чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом. Їй дуже хочеться подивитись на його лице, а він не обертається. Пшениця валиться йому на плече; з колосків бризкає золоте зерно, сиплеться на чорні кучері, на білу сорочку і падає додолу. Потім одразу з колосків посипались іскри й обсипали його білу сорочку. Микола обернувся до неї й глянув на неї. Вона побачила його молоде лице, чорні брови, ясні очі й зраділа.

Нимидора прокинулась і почувала, що її душа розтривожилась. Вона почала хреститись та молитись і знов задрімала.

І здається їй, що вона в Києві в лаврі, на вечерні на страстях. Лавра повнісінька людей. Всі люди стоять з свічками в руках. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь зверху, з високої бані, ллються голоси такі гарні, що їй здалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, з сивими вусами, тільки брови чорніють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, і вони вдвох з свічками в руках йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печери, а за ними річкою ллється народ з свічками в руках. Нимидора оглядається назад, аж увесь народ зник, і вони вдвох з свічками йдуть все глибше та глибше вузенькими печерами. По обидва боки стоять домовини, а в тих домовинах лежать живі мощі з довгими сивими бородами, з чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далі, все глибше веде її за

руку. В одній домовині вона вгледіла отця Зенона, котрий читав над нею екзордію. Він усе моргав товстими сивими короткими бровами. Вже вони поминули всі мощі, минули мощі, що стояли закопані в землю до пояса; вже в них свічки погасли, а вони все йдуть глибше та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний світ; їй здається, що вона з Миколою вже на тім світі.

Узенька печера розступилась, і перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміння, розпечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як окріп в чавуні, клекотіло, билося в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс в смолі пан Бжозовський, ввесь чорний та обсмалений. На його голові чорніло волосся, і вся на йому шкура порепалась. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по камінні, неначе кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу й побачила його старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним світом. Їй стало дуже страшно. Од духоти, од чаду вона не могла дихать і… прокинулась.

Прокинулась вона, встала й почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цього року я вмру. Мені снився цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна, — говорила вранці дітям Нимидора, розказуючи сни.

— Та то, мамо, ви думаєте за батька, то він вам і сниться, — сказала Любка.

— Ні, дочко, моя смерть вже в мене за плечима. Так мені оце стало важко, що вже не стає духу й дихать. Це вже моя смерть тисне мене в грудях. Коли б вернувся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснився сон, ніби вона блукає з Миколою вночі по якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка й гримить грім безперестанку, неначе в горобину ніч. По один бік блисне блискавка червоним світом, і вона бачить Миколи не лице все червоне. неначе з розпеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, і Миколине лице стає зелене, неначе в утопленика; то знов мигне вогонь ясний, як світ сонця, і перед нею майне молоде, пишне парубоче Миколине лице з рум’яними щоками, з чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всьому небі наче літають огнені змії; все небо ніби тріскається од верху до самого низу і вздовж, і впоперек, а навкруги широкий без кінця степ: ніде не видно ні деревця, ні хатини. Коли це одразу перед ними зашуміла по камінні річка. Небо посередині проломилось, і звідтіль зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний садок, де між зеленими яблунями росло дерево з золотими яблуками, де на дереві шугали й співали райські птиці в золотому пір’ї, з золотими вінцями на головах,

з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі, а з каменя на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов уперед і повів її за руку. Вона глянула наниз на страшний шум, і в неї голова заморочилась. Загримів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небі. Нимидора прокинулась і вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя, знов мені снився твій батько і так страшно!.. — казала Нимидора дочці, і од того часу вона стала журиться і вдалась в сум та тугу.

Тим часом в народі пішла чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народу попи, бо держать руку за панами. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народові волю, почали знущатись над ними, мучити їх.

Та чутка, як хвиля на морі, звідкільсь пішла скрізь і дійшла й до Вербівки. Народ загомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселішала. Вона думала, що от-от Микола почує про волю й, може, вернеться в Вербівку.

— Господи, коли б мені пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, і попрощається зо мною на цім світі за свою провину, — говорила Нимидора.

Цвіли садки і одцвітались, а Микола не вертався. Вже зелене жито почало половіть, а його не було. Нимидора почала слабувать і залежуватись. Настала петрівка. Нимидора насилу одговілась. Вже її насилу носили ноги. Вона зсохла, зв'яла; лице поморщилось і потемніло; тільки темні очі блищали між жовтими зморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна й дивилась в одчинену кватирку. В садку зеленіли вишні й груші, щебетали соловейки, а в далекому лузі між вербами кувала зозуля. Коли це проз самий її вид пурхнула в кватирку ластівка, покрутилась у хаті кругом стін, сіла на образ, пощебетала, знялась, знов пурхнула назад в кватирку і сховалась в вишнях.

— Це вже моя смерть приходила по мене! Це недурно прилетіла в хату ластівка, — сказала Нимидора дочці.

Через тиждень Нимидора лягла і більше вже не вставала, її здавило в грудях, і в неї не стало духу дихать. Вона все прислухалась, чи не йде Микола. Посилала Любку за двір виглядать та все тривожилась, як собаки гавкали надворі.

— Піди, дочко, одчиняй ворота; батько прийшов, щоб попрощаться

за свій гріх. Щось застугоніло коло воріт, — казала ніби через сон Нимидора, ледве розплющуючи вії й віка.

Любка виходила на подвір'я і знов верталась до хати. Нимидора насилу зводила дух.

— Любко, чи не прийшов батько? Мені здається, що я чула його голос за вікном, — сказала, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! бог з вами. То соловейки щебечуть в садку, — промовила Любка.

— Якби він прийшов, мені була б, може, полегкість, — сказала вона.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою й поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали вкупі з нею.

— Ненько моя, голубко моя! Нащо ж ти мене так рано покидаєш? Чи я ж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?

Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторононьку. Коли ж тебе, моя матінко, дожидать в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садками?

Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядать? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?

Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко! Де ж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розів'єшся повною рожею в садочку?

Всі молодиці плакали й казали, що ніхто в цілому селі не вміє так гарно голосить, як молода Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалкували за Нимидорою і просили бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати та землю держать, бо на цьому світі її життя було важче од сирої землі.

VIII

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, вмовляла, та нічого не вдіяла. Мокрина вийшла заміж аж через кілька год, тоді, як прохололо її серце і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полаявся і трохи не побився з отаманом. Почалась весна. Забродчики з отаманом збиралися плисти на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз і вийшли з села цілою ватагою. Першу весняну красну тоню, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась і справді красна: невід був повнісінький баламутів, осетрів, білуги, лакерд та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху і почали підіймать отамана на сміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили восени дохід і насилу заробили по двадцять карбованців. Отаман їх трохи й до того обдурив: не дав всієї їх частки. Вони пішли в місто пити могорич, і їм не стало за що не тільки похмелитись, але навіть впитись.

Другого дня ввечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба і вчорашньої смаженої риби, котру в інший час вона викидала качкам як непридатний для людей поживок.

— Чи вже ж, пане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю? — спитав сердитий Микола. — Чи вже ж за ту красну тоню ми ще будемо їсти позаторішній хліб? Самі спожили свіженьку й гарячу рибку, а ви, мовляв, їжте й холодну й нетривну.

— А де ж я візьму свіжої? — сказав отаман. — Не вередуйте лишень та викиньте з голови оту дурість! Чи ви показились, чи збожеволіли сьогодні?

— А ми ж десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Оце! Як коржа, так коржа! Як спечемо, то й дамо! — сказав насмішкувато отаман і тими словами роздратував Миколу.

Микола схопився з місця і крикнув:

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки оцим києм. Це справді знайшовся гарний давалець: роботи дає багато, а харч дає видавцем. Знайдемо кращих, здатливіших од тебе наймачів.

— Ти, Миколо, бунтуєш мені усіх забродчиків, бо їх намовляєш.

Для таких намовників на змагання та колотнечу в мене нема місця. Одчепись од мене із своєю намогою, напитуй собі деінде хазяїна.

Микола вхопив в руки дрючка й кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка й потяг до себе. Між ними почалася тяганина, трохи це бійка.

— Пусти! — кричав Микола, посатанівши од злості.

— Ба, не пущу! Яке право ти маєш зо мною биться, — кричав отаман, — ти мені не пригонич і не хазяїн. Тут моя воля волить.

— Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? Били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола з злістю й смикнув з рук дрючка так, що обшмульгав отаманові руки.

Отаман кинувся навтікача. Надворі наймит гарманував пшеницею, тягаючи волами колодку чи вал по розкиданих і розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал, через розв'язь і побіг поза волами. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчака в пшеницю і тільки через це не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати, а Микола погнався за ним навздогінці. Отаман вскочив у сіни й запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вб'ю! — гукав Микола, гуркаючи кулаком у двері та торгаючи двері за клямку.

Отаман знав Миколині норови і справді заперся в хаті та й не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки й пристав до другої ватаги.

Отаманові було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, працював і падкував щиро коло роботи, помагав навіть в господарстві й був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; і вони помирились і запили сварку й мир могоричем. Микола знов вернувся до Ковбаненкового куреня.

Довго служив Микола в забродській ватазі й заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть хазяйнувати, але йому було тяжко й сумно жить самому, і він пристав до товариства. Тим часом з Вербівки все втікали люди од лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялось по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями і затягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він розпитував про Нимидору, про свій грунт, про матір, а врешті й про пана Бжозовського. Він добре знав, що вертаться до Вербівки не можна, доки животітиме старий пан. Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздить скрізь по сахарнях та зганяти їх додому. Чимало людей половив він і вернув до Вербівки, та ніде не знаходив Джері.

Він пам'ятав його кулаки, і на його грудях і досі ніби вогнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, родом з Київщини, знайомий і навіть приятель Бжозовського. Перебираючись з місця на

місце, він забрів аж на Бассарабію і досвідчивсь, що в забродських ватагах багато вербівських втікачів. Становий налетів несподівано з поліцією й на Ковбаненків курінь, похапав багато. вербівців і між ними й Миколу, їх усіх позабивали в кайдани й посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський, маючи діло в Одесі, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В його душа стрепенулась од пихи. Він був ладен втратить пів-Вербівки, аби тільки помститись над Миколою. Бжозовський поїхав до Акермана і подав прошення в суд. Одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тиждень, ждав другий, а суду не було. Вже минув місяць. Бжозовський витратив багато грошей, проживаючи в Акермані, а суду все-таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що і його посадили в тюрму на висідку, як і його підданих. Нарешті його покликали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вгледіли свого пана й поопускали голови. Один Микола сміливо дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на нього свої здорові очі й, здається, був ладен з'їсти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловіка бурлак. То не були ті обідрані, замлілі, миршаві бурлаки, які пробувають по українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люди, повбирані в гарну одежу. Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим, сміливим поглядом. Його не зігнула недоля й тяжка неволя. Його брови і вуса чорніли, а голова вже ніби снігом припала. Виски й тім'я ще чорніли й лисніли, і тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з цупким густим волоссям. Він став високий та поставний чолов'яга з дужими руками, з широким станом. На його міцних руках було видно ніби дротяні напружені жили. З-під густих низьких брів блищали невеликі темні горді очі. Вид в його був сміливий. Чорні довгі вуса висіли, як дві гадюки. Вид його був одкритий, неначе випнутий. Ні один пружок лиця не ховався десь всередину; тільки очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами, й виглядали звідтіль і розумно, й хитро, й сміливо, й гордо, та все дивились скоса в бік, ніби казали, що вони нікому не ймуть віри. Інші бурлаки, побачивши свого пана, стояли похнюпившись. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну замашну косу.

— Як вас звуть? — спитав суддя в Миколи.

— Я Іван Посмітюх, — промовив Джеря неохоче низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветься Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, і заблищав своїми сірими круглими витрішкуватими

очима.

— Якого ти вєроісповєданія? — питав далі суддя по-великоруській.

— Бассарабського, — сказав Микола, не зрозумівши слів судді й думаючи, що він його питає про губернію.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далі суддя.

— Часом ходжу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапиться.

— Та не про те мова мовиться. Якої ти віри? — питав суддя вже сердито.

— Якої ж я віри… християнської, такої, як і люди, — сказав Микола.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько і як твій батько звався?

— Я таки тутешній з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звався Посмітюх, і діда люди дражнили Посмітюхом.

— Він родом з Вербівки, з Київської губернії, — обізвався пан, дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був і навіть не знаю, де вона знаходиться і до якого пана належиться, — тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки вже тому буде більше як двадцять год, — сказав пан.

— Може, хтось коли і втікав, тільки не я, — гордовито сказав Микола, — я не волоцюга й не пройдисвіт.

Суддя розсердився, покинув питать Миколу й обернувся до інших бурлак.

— А вас як звуть? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюх.

— Ви не родич Іванові Посмітюсі?

— Я його син, — сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі додолу. Йому, очевидячки, ніяково було брехати, та недоля силувала до того.

— А вас як звуть? — обернувся суддя до третього бурлаки.

— Я Карпо Посмітюх, — обізвався чоловік несміливо.

— Ви не доводитесь родичем цим двом Посмітюхам? — спитав суддя.

— Я Іванів брат, — неначе крізь сон промовив чоловік, зовсім похиливши голову, бо він був записаний в Кривді Миколиним братом.

Суддя спитав четвертого чоловіка, а далі п’ятого. І ті назвали себе синами Миколи Джері.

— Та й багацько ж у вас, чоловіче, синів, та ще й немолодих! — промовив суддя, сміючись, і з ним разом зареготались усі судчики.

Пан тільки витріщав очі на ту комедію і не знав, чи ті люди жартували, чи зовсім подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими прізвищами, якими їх

позаписували в акерманських селах, але не тими, що їх звали у Вербівці. Пан насилу постеріг ту штуку.

Суддя заглянув у пашпорти. В пашпортах були такі самі прізвища, якими бурлаки себе називали. Він звелів одвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали пашпорти. Суддя знав, як робилось таке діло в Акерманщині, і тільки реготавсь.

Знов москалі одвели бурлак в тюрму, їм забажалось лучче йти на Сибір, ніж вертаться у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав і дурно не поїде додому. Бжозовський знов мусив ждати кінця того суду і вже не радий був, що виїхав з дому. Він тільки тішив себе тією думкою, що дасть Миколі кілька сотень різок, помститься над ним і оддасть його в москалі.

В той час, як бурлаки досиджували свій час у тюрмі, сталось велике й несподіване для бурлак діло. Прийшла народна воля, і панщина навіки загинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де поневірялись і нудьгували бурлаки. Але пан Бжозовський почув про те діло і ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинились двері в тюрмі; знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв і староста й писар з Кривди. Там вже був і пан Бжозовський.

А тим часом прийшла оповістка про визволення селян од панщини. Про це вже оповістили в церквах тієї неділі. Суддя бачив, що бурлацьке діло розв'язувалось тепер зовсім інакше. Бурлаки стояли ніби під шибеницею. Суддя вийняв лист про волю й голосно прочитав його. Бурлаки нічогісінько не втямили через ту мову.

— Чи зрозуміло для вас, за що я прочитав? — спитав він у бурлак.

— Ні, пане! — обізвались вони.

Суддя почав товмачить їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочуть мати поле, то щоб хутчій вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль вони повтікали. Бурлаки стояли ні живі, ні мертві; одначе ні один з них не йняв судді віри, і кожний мав на думці, що їх хитро дурять.

— Ну признавайтесь тепер, чи ви справді Посмітюхи? — жартував суддя. — Ви тепер не панщанні, а вольні, і вертайтесь, коли схочете, й додому.

Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до них штуками, щоб допитаться, хто вони такі.

— Ні, пане! Ми таки Посмітюхи з батьків, з дідів, з прадідів! — сказав Микола.

— А як я дам вам пашпорти на волю і звелю вам йти до господи, ще й панщини не робить.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські. Посмітюхи з дідів і прадідів, — знов сказав Микола. — Наша батьківщина й дідизна, і наша

держава в Кривді. Суддя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні в сих ні в тих, як стояли нещасні бурлаки з початку суду.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як од їх оступились москалі з рушницями, як їх випустили і справді на село.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

— От теперечки ми вже й справді не Посмітюхи, — промовив Микола, — доведеться знов вихрещуваться наново на старі прізвища, та не знаю, в кого й де вихрещуватись.

— Мабуть, у Вербівці, як казав суддя, — говорили бурлаки.

Пан Бжозовський мусив тьопаться назад до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуваться в далеку дорогу. Вони поспродували, що мали, зібрали грошей, діждали теплих днів і весною розпрощались з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривді і в інших акерманських селах, по книжках, померла велика сила народу. Помер і невмирущий Посмітюх з усіма синами, братами й з небожами, та ще й в один день, а Кишинівська консисторія, роздивляючись книги, перелякалась од такої страшної пошесті та помірку в Акермані і в цілій Бассарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Бассарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розіслався скатертею широкий степ; знов пішли вони знайомими шляхами. Вони ніби не йшли, а, здавалось, самі ноги несли їх додому. В кожного на душі була думка то за матір, то за жінку та дітей, їм усім здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях.

— Чи застанемо живими своїх? — несамохіть вимовився Микола; і ніхто не обізвався на його слова. Кожному було радісно, але над тією радістю в кожного на душі ніби лежав важкий камінь.

Багацько сіл, багато міст на Україні минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибились до Вербівки. Садки цвіли й одцвітались, жито в полі знялося руном і пішло вгору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня надвечір перед ними розіслалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі й довго дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садками, огородиною. Кожний шукав очима своєї оселі й хати; в кожного сльози навертались на очі. Вербівка дуже змінилась. Село розрослось понад Раставицею. На низині в одному місці ніби виріс край села новий куток.

Бурлаки спустились з гори й увійшли в село. З ними стрічались люди, та все незнайомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була, кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива ще Нимидора Джериха? — спитав Микола, і в його затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; і недовго нездужала, — сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилась туманом, а потім він вже й не бачив її за слізьми, неначе над селом схопилися хмари і залили дощем усе село. Микола пішов знайомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обхопить вдвох. Він повернув переулком і вгледів свою оселю.

«Що ж тепер я знайду на своїй оселі?» — міркував Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши сиву голову та оглядаючи подвір'я. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата осіла й трохи перехнябилась на бік, на причілок. Вікна покосились, двері понижчали й трохи ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в садку посохло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була схожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший, і вона була тонenька й утла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалось, що то була Нимидора в той час, як він ще сватав її й залицявся до неї.

— Добривечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка й широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до його сама. Нимидора з того світу. Микола не вдержавсь, поцілував Любку й заплакав. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому вогні, й розплилась слізьми.

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола. — А де ж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що й казать, і тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки за батьком. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком, їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить похований в землі. В її серці все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіть, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у петрівку, — насилу промовила Любка, — мати ждала вас та все посилала мене виглядать.

— Та й не діждалась! Така вже наша доля! — промовив Микола. — Ти вже, Любко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колисці.

— Ми недавно побрались, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нижча; мабуть, осіла. І образи ті самі, — промовив Микола, — перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалить бога, не робимо панщини, — обізвався Любчин чоловік, — ще оремо передніше поле, а це кажуть, що приїдуть наділять нас землею на виплат, чи що.

— Якби не та панщина, може, й мати ваша була б жива, і я не тинявся б у світах більше двадцяти год. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуся вмерли давно: ще я була дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилось без мене? — спитав Джеря.

— Ет! Яке там добро! Бідували та побивались з матір'ю до останнього часу, може, мати й тепер були б живі. Сідайте, будьте ласкаві! — сказала Любка і хотіла назвать Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо; через його навіть не промикувавсь промінь сонця. Верби коло тину стали дуплинасті і взялися порохнею. Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він вперше побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снився йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа береза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотились дві здорові сльози і впали у траву.

Надворі було тихо, як у хаті. В тій тиші ніби було чуть, як смерть

витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє життя, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Одначе Микола помиливсь: з його не швидко став попіл. Він і сам недобачав, що в йому ще тліє великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям затаїлась міцна запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до священика й найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла додому, увійшла в хату, зглянулась з чоловіком і перекинулась кількома словами.

— Це батько твій прийшов? — промовив чоловік.

— Здається, батько, бо дуже плаче за матір'ю, — промовила Любка.

— Де ж це ходив твій батько так довго? Мабуть, десь бурлакував? — спитав чоловік.

— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиха, то, мабуть, нікому не доводилось так бідувать, як матері.

— Та, мабуть, батько не од добра втікав. Адже ж і Кавун утік, повтікали й інші наші вербівці, — промовив чоловік.

Микола зостався жить при своїй дочці. Дітям спочатку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялась: для неї все здавалось, що до їх притарабанився волоцюга і може ще й лиха накоїть у хаті. Вона насилу звикла звати Миколу батьком. Він так і зостався для неї чужісіньким чоловіком за все його життя.

Микола пішов по селі, познаходив старих знайомих людей, своїх перевесників, почав про все розпитувать, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могорича, що й сам з ними звалився під лавку й проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце як я здорово запив своє бурлацтво! — казав Микола, встаючи вранці з-під лавки. — Не я п'ю, горе п'є та мої нещадимі злидні. Не сприяла мені доля за ввесь мій вік.

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво і приходив додому п'яний. Дочка й зять зглядались між собою й мусили мовчать. Зять пам'ятав, що живе в тестя у приймах і що він настоятель на Джерине поле й грунт.

— Не сердьтесь, діти! — казав до їх Джеря. — Проп'ю свою біду та й закаюсь пити, поки й мого життя.

Зять мусив змовчувать: робив усяку угоду Джері, бо він був у приймах і постерігав, що Джеря п'є з горя.

Микола й справді швидко закаявся пити, за свої гроші купив конячку з візком і почав хазяйнувать. Його вдача, як велика річка після весни, почала входить в свої береги; але часом вряди-годи знов несподівано виходила з берегів і розливалась бурлацтвом, доки зовсім

вгамувалась на старість. Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели волость, і громада обрала за голову одного багатого чоловіка й поклала йому плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зимують, і почав з писарем потроху обкрадать громадський скарб, встоював за свій багатий рід і всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів. Раз якось голова послав до Миколи десяцького, щоб він дав свого коня під станового. Микола знав, що коні самого голови і його багатої рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні або пошле до своєї рідні, — сердито одказав Джеря.

Голова послав до Миколи десяцького вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, і почав нарікать на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідніших хазяїнів, а собі вже поставив нову хату з світлицею та з кімнатою, наче збудував панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми нібито повинні йому на все настачать. Хіба таки в нас на селі й людей нема. Даймо чередникові сто карбованців, то він буде таким самим головою, ще й спасибі скаже! Скиньмо його, іродового сина! Нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вже ж таки в нас на селі вартого чоловіка не знайдеться. Оберім ще вбогого. Бачили вже багатих в головах, побачимо й бідних!

Старий, аж трухлявий, корчмар, той самий, що колись брав у заставу одежу старого Джері, як Микола женився, налив Миколі півкварти горілки й трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину! — крикнув Микола на жида. — Ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках? — спитав старий шинкар. — Бодай мені бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Довелось би тобі давно загинуть, — сміявся Микола. — Ти не доливаєш на сто карбованців на рік!

— Ой вай! Куди ж пак! на сто карбованців! Якби тому була правда, я б досі був багатим купцем.

— Давай ще півкварти! — крикнув Микола. Шинкар налив півкварти й не долив на цілий палець. Він бачив, що Микола вже був трохи напідпитку. Для п’яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай-бо! Не жартуй лиш зо мною! — крикнув Микола.

— Ну! Як доливай? Хіба я не долив? — промовив жид і долив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив кварту й пожбурив нею на шинкаря. Горілка

потекла йому по лиці й по бороді. Шинкар прискав, як кіт, понюхавши перцю.

— Потривай же ти! Не будеш ти сидіть в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горілки ти дав на могорич голові, писареві та його рідні. Скинемо ми й тебе з парафії, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пущу.

— Хто тобі забороняє? Сідай, про мене, сам, ще й дочку свою посади, — почав шинкар.

Громада зібралась у волость і загула, як бджоли в улику. Багатого голову скинули й обрали за голову чередника. Всі громадські шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським.

Тим часом почали наділять селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села мусила брати землю на шпилях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалась з водою униз, а воли ледве тягли плуга по косогору. Опріч того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки. Ті садки належались до хазяїнів споконвіку. Вони росли по балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин; там стояла з давніх давен пасіка його батька.

— Панове громадо! — казав Джеря людям. — Пан хоче нас скривдить, та ми того не попустим. За що ми будемо платить такі скажені гроші? Чи вже ж за ті лисі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брать того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба; а хто посіє хліб, той буде зрадник громаді.

— То й не сіймо! — гукнула громада. — А хто почне орать, то ми полатаємо киями боки. Треба подавать лист на пана і за поле, і за наші батьківські садки.

— Авжеж, треба! Минулась панщина; а тепер і ми пани, і свого докажемо, напутював людей Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі, вгорі над балкою. Тим часом пан поїхав до міста і пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном і Миколу з кількома ватажками та приводцями зв'язали, одвели до міста й посадали в тюрму на висидку.

— От тобі й воля! — сказав Джеря. — От тобі й вернувся до господи. І нащо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од бога і од людей!

Половина села не орала й не сіяла того року. Пан не згоджувавсь брать назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою.

Тим часом і по других селах люди не хотіли брать поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділить їх кращою землею, їм повертали навіть ті хутори й садки в лісах, що

польські пани ще передніше од їх пооднімали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його й не знав, як його викишкать з села, а Джеря обходив панський двір десятою вулицею й зарікся навіть зароблять хліб на панському полі. Од того часу Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає з села на хутір, у ліс.

І до кінця свого живоття Джеря йшов проти панів та жидів: так вони багато нашкодили йому й скривдили його, занапастили його вік.

Чи вивозив він на ярмарок картоплю, цибулю, капусту або огірки, він ніколи не продавав панам, одказував їм грубо, сердито, з великою злістю, мало не проганяв їх од воза. Жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх оддати їм громадські шинки, та нічого не вдіяли. Джеря підбив громаду подати губернаторові лист, щоб жидів зовсім виселити з села.

В Вербівці настав молодий піп і почав брати велику плату за треби. Джеря перестав ходити до церкви, і як було вгледить попа, то зараз хапається за свою кишеню. Вряди-годи, одначе, Микола молився богу в пасіці, хрестячись та кланяючись до схід сонця. На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувать дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали й засипали коло його, на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжатий, гнувся додолу й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло навпереверт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжатий. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою строкових на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставать на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло куреня з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та ліщиною: то було померше село, може, ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та

вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бжіл, потрушеною стеблами соломи.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору й ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділо дві дівчинки-онучки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелась з бадилиною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного улика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, приграваючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

1876 року, 1 января